

DUCHOWNI NA PLEBANII I W DRODZE

KONTEKSTY CODZIENNOŚCI
I INTERPRETACJE HISTORYCZNE

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO

DUCHOWNI NA PLEBANII I W DRODZE

KONTEKSTY CODZIENNOŚCI
I INTERPRETACJE HISTORYCZNE

pod redakcją

Krzysztofa Lewalskiego i Anny Łysiak-Łątkowskiej

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2015

Spis treści

Wstęp

| 7

KRZYSZTOF LEWALSKI

Życie codzienne duchowieństwa w XIX w. – droga do
odheroizowania, trywializacji czy obiektywizacji obrazu grupy? | 12

JÓZEF BORZYSZKOWSKI

Życie codzienne plebanii pomorskiej
w II poł. XIX i I poł. XX w. (zarys problematyki badawczej) | 56

TOMASZ REMBALSKI

Mieszkańcy plebanii w Niezabyszewie koło
Bytowa w świetle dokumentacji metrykalnej
oraz aktowej (II poł. XVIII i I poł. XIX stulecia) | 92

ANNA ŁYSIAK-ŁĄTKOWSKA

Emigracja francuska –
duchowni i arystokraci na ziemiach polskich
w dobie rewolucji francuskiej (1789–1799). Uwagi wstępne | 114

IWONA SAKOWICZ-TEBINKA

Duchowieństwo polskie
w drodze do Ziemi Świętej w II poł. XIX w. | 130

RAFAŁ BORKOWSKI

Obraz polskiego Kościoła
i duchowieństwa w świetle publicystyki
i dzieł literackich Józefa Wybickiego w latach 1773–1793 | 146

Wstęp

Stan badań nad duchowieństwem rzymskokatolickim w XIX i XX w. na ziemiach polskich, mimo podjętych wysiłków, nadal jest niewystarczający i wymaga kontynuowania szerokich i pogłębionych studiów. Sytuację na tym polu dobrze ilustruje wypowiedź ks. prof. Jana Walkusza, w której stwierdza, że „dotychczasowe prace poświęcone duchowieństwu katolickiemu XIX i XX w. w większości prezentują zawężony obraz tej grupy, ponieważ dotyczą albo jego struktur społecznych, albo – przy obiecująco formułowanych tytułach – uwzględniają stosunkowo wąski wycinek jego aktywności”¹. Wyjątek stanowią tu opracowania dotyczące duchowieństwa okresu II Rzeczypospolitej powstałe z inspiracji ks. prof. Zygmunta Zielińskiego w ramach nowego modelu badań dziejów duchowieństwa wypracowanego w Katedrze Historii Kościoła XIX i XX w. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Opracowania te, poprzez uwzględnianie szeregu płaszczyzn tworzących całokształt wizerunku badanej grupy, są przykładem integralnego podejścia w badaniach nad duchowieństwem². Naturalnie nadal wiele obszarów pozostaje do przeanalizowania. Można też odnieść wrażenie, że badania nad duchowieństwem XIX i XX w. wydają się być domeną historyków w sutannach. Niekiedy nawet dostrzega się pewną przewagę tych badaczy w dostępie do źródeł spoczywających w archiwach kościelnych. To zjawisko może mieć źródło w mającym swą tradycję środowiskowym przekonaniu, że kapłan naprawdę zrozumieć może tylko drugi kapłan. Przeniesienie tego sposobu myślenia na grunt badawczy znajduje odzwierciedlenie w niechęci wobec badaczy profanów; trzeba powiedzieć, że czasami nie bywa ona bezzasadna.

Prezentowana praca *Duchowni na plebanii i w drodze. Konteksty codzienności i interpretacje historyczne*, na którą składa się zbiór dziewięciu opracowań obejmujących zakresem chronologicznym okres od końca XVIII do połowy XX w., w zamysłu jej inicjatorów chce być impulsem do takiego spojrzenia na duchowieństwo, które badaniom nad nim nada nową dynamikę. Postulowana dynamika, jak również związane z nią poszukiwanie i otwieranie nowych perspektyw ma na celu

¹ J. Walkusz, *Twórczość literacka duchowieństwa polskiego na ziemiach zaboru pruskiego w XIX–XX wieku (1848–1939)*, Lublin 2002, s. 7.

² Tamże, s. 7–8.

Wstęp

Stan badań nad duchowieństwem rzymskokatolickim w XIX i XX w. na ziemiach polskich, mimo podjętych wysiłków, nadal jest niewystarczający i wymaga kontynuowania szerokich i pogłębionych studiów. Sytuację na tym polu dobrze ilustruje wypowiedź ks. prof. Jana Walkusza, w której stwierdza, że „dotychczasowe prace poświęcone duchowieństwu katolickiemu XIX i XX w. w większości prezentują zawężony obraz tej grupy, ponieważ dotyczą albo jego struktur społecznych, albo – przy obiecująco formułowanych tytułach – uwzględniają stosunkowo wąski wycinek jego aktywności”¹. Wyjątek stanowią tu opracowania dotyczące duchowieństwa okresu II Rzeczypospolitej powstałe z inspiracji ks. prof. Zygmunta Zielińskiego w ramach nowego modelu badań dziejów duchowieństwa wypracowanego w Katedrze Historii Kościoła XIX i XX w. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Opracowania te, poprzez uwzględnianie szeregu płaszczyzn tworzących całokształt wizerunku badanej grupy, są przykładem integralnego podejścia w badaniach nad duchowieństwem². Naturalnie nadal wiele obszarów pozostaje do przeanalizowania. Można też odnieść wrażenie, że badania nad duchowieństwem XIX i XX w. wydają się być domeną historyków w sutannach. Niekiedy nawet dostrzega się pewną przewagę tych badaczy w dostępie do źródeł spoczywających w archiwach kościelnych. To zjawisko może mieć źródło w mającym swą tradycję środowiskowym przekonaniu, że kapłan naprawdę zrozumieć może tylko drugi kapłan. Przeniesienie tego sposobu myślenia na grunt badawczy znajduje odzwierciedlenie w niechęci wobec badaczy profanów; trzeba powiedzieć, że czasami nie bywa ona bezzasadna.

Prezentowana praca *Duchowni na plebanii i w drodze. Konteksty codzienności i interpretacje historyczne*, na którą składa się zbiór dziewięciu opracowań obejmujących zakresem chronologicznym okres od końca XVIII do połowy XX w., w zamysłu jej inicjatorów chce być impulsem do takiego spojrzenia na duchowieństwo, które badaniom nad nim nada nową dynamikę. Postulowana dynamika, jak również związane z nią poszukiwanie i otwieranie nowych perspektyw ma na celu

¹ J. Walkusz, *Twórczość literacka duchowieństwa polskiego na ziemiach zaboru pruskiego w XIX–XX wieku (1848–1939)*, Lublin 2002, s. 7.

² Tamże, s. 7–8.

przełamanie zakorzenionych tendencji do schematycznego ujmowania dziejów tej grupy. Chodzi o przekroczenie narracji hagiograficzno-martyrologicznej z jednej bądź narracji „godnej” podręcznika ABC antyklerykalizmu z drugiej strony.

O tendencjach do uproszczeń pisali ks. prof. Zygmunt Zieliński oraz ks. prof. Marek Starowieyski. Pierwszy, na gruncie historiografii, zwracał uwagę to na bezkrytyczną apologię, to na bezwzględne piętnowanie duchowieństwa³. Drugi, dotykając pola publicystyki i literatury, stwierdzał, że nurt antyklerykalny szuka tylko zła i grzechu, zaś klerykalny tylko świętości duchownego. Szczególnie irytujący są, jak ich określa Starowieyski, „specjaliści od spraw Kościoła” nieposiadający dostatecznej wiedzy i operujący stereotypami na temat Kościoła i duchowieństwa⁴. Problematykę tę w prezentowanym zbiorze sygnalizuje Krzysztof Lewalski (*Życie codzienne duchowieństwa w XIX w. – droga do odheroizowania, trywializacji czy obiektywizacji obrazu grupy*). Autor, podejmując rozważania nad zagadnieniem badania życia codziennego duchowieństwa, zwraca uwagę na potrzebę uwzględniania w procesie badawczym specyfiki oraz formacyjnych warunkowań tego środowiska. Jest to jego zdaniem ważne, aby uniknąć w procesie rekonstrukcji oraz na etapie wyjaśniania zarzutu banalizowania podejmowanej problematyki. W nawiązaniu do podjętych rozważań do artykułu dołączono obszerny aneks źródłowy prezentujący przykłady źródeł oraz informacji w nich zawartych.

Określenie umieszczone w tytule: „na plebanii i w drodze” należy rozumieć szeroko. Plebania to spotkanie przestrzeni prywatnej i publicznej, to mieszkanie i mieszkańcy, i też interesanci. To symbol nie tylko funkcji religijnych i duszpasterskich, lecz także społecznych, kulturalnych i politycznych wypełnianych przez jej głównego lokatora, reprezentującego instytucję Kościoła i jego wielowiekową tradycję. To obok troski o Kościół duchowy również zapobiegliwość o kościół materialny. O tej wielowymiarowej funkcji parafii pisze Józef Borzyszkowski (*Życie codzienne plebanii pomorskiej w II poł. XIX i I poł. XX w.*). Autor zwraca uwagę, że wśród opracowań historiograficznych o życiu codziennym bardzo niewiele można znaleźć informacji na temat duchowieństwa i innych mieszkańców

³ Z. Zieliński, *Kościół i naród w niewoli*, Lublin 1995, s. 67; tenże, *Duchowieństwo polskie w dziele odrodzenia narodowego*, „Więź”, R. 21, 1978, nr 12, s. 139.

⁴ *Ksiądz. Opowiadania i wspomnienia o księżach*, wybrał, oprac. i wstępem opatrzył M. Starowieyski, Kraków 2012, s. 13, 17.

plebanii. Szeroko omawia źródła i literaturę pomocniczą dotyczącą przedmiotu badań. Zauważa, że w przypadku życia codziennego plebanii dominuje praca. Dzieli się z czytelnikami osobistymi doświadczeniami i refleksjami dotyczącymi gromadzenia materiałów źródłowych oraz obserwacji uczestniczącej. Podkreśla, że tak rozległy obszar wymaga podjęcia interdyscyplinarnych badań, poza historycznymi, szczególnie w zakresie etnologii i antropologii. Z kolei Tomasz Rembalski (*Mieszkańcy plebanii w Niezabyszewie koło Bytowa w świetle dokumentacji metrykalnej i aktowej z II poł. XVIII i I poł. XIX stulecia*) postawił sobie za cel poznanie mieszkańców niezabyszewskiej plebanii oraz warunków materialnych ich życia. W przypadku duchowieństwa cel ten udało się w dużym stopniu osiągnąć, w przeciwieństwie do służby plebańskiej i rezydentów – w odniesieniu do nich źródła okazały się nader skąpe bądź milczą.

„Droga”, drugie określenie zawarte w tytule, nie oznacza tylko peregrynacji osób duchownych, lecz symbolizuje także wędrówkę opinii wygłaszanych o duchownych i przez duchownych, a także wędrówkę przedmiotów do nich należących.

Anna Łysiak-Łątkowska w artykule pt. *Emigracja francuska – duchowni i arystokraci na ziemiach polskich w dobie rewolucji francuskiej (1789–1799)*, nawiązując do motywu drogi, zaprezentowała zagadnienia tematyczne i badawcze zjawiska emigracji francuskiej na ziemiach polskich w dobie rewolucji francuskiej w odniesieniu do przedstawicieli stanu duchownego. Temat ten tylko w niewielkim stopniu jest obecny w historiografii, wymaga badań w różnych obszarach nauk humanistycznych. Wyjazd z Francji warunkowany był różnymi czynnikami, wśród których istotną rolę odgrywało prawodawstwo rewolucyjnej i republikańskiej Francji skierowane przeciw Kościołowi katolickiemu, duchowieństwu i wiernym manifestującym swoje przywiązanie do religii. Trudna sytuacja Rzeczypospolitej w ostatnich latach jej istnienia aż do trzeciego rozbioru w 1795 r., postawa władców państw, którzy zajmowali w wyniku kolejnych rozbiorów terytoria państwa polskiego, czy wreszcie odległość geograficzna – nie były czynnikami skłaniającymi do wyboru tych ziem jako miejsca schronienia czy osiedlenia. Mimo to różne ścieżki emigracyjne doprowadziły na ziemie polskie przedstawicieli duchowieństwa opuszczającego Francję. W artykule, na podstawie relacji źródłowych – pamiętnikarskich i archiwalnych, zostały zaprezentowane wstępne wyniki badań dotyczących przyczyn, miejsc i warunków stałego lub tymczasowego osiedlenia francuskich emigrantów.

Pielgrzymka to jedna z form podróżowania. Wśród polskich pielgrzymów do Ziemi Świętej liczną grupę stanowili księża katoliccy, o których pisze Iwona Sakowicz-Tebinka (*Duchowieństwo polskie w drodze do Ziemi Świętej w II poł. XIX w.*). Ich drukowane relacje z Ziemi Świętej stanowią interesujące źródło do poznania sposobów podróżowania z Europy na Bliski Wschód. Z pewnością wiele niepublikowanych relacji z wojaży, i to nie tylko pielgrzymek, kryją archiwa kościelne. Wspomnienia z podróży po Europie odbytej przez ks. Ignacego Charszewskiego w 1904 r., wydane w 2011 r. w opracowaniu Krzysztofa Lewalskiego, pokazują, że nie zawsze były one przedsięwzięte w poszukiwaniu religijnych wrażeń i wedle zaleceń kierowanych do osób duchownych. Relacje, dzienniki i wspomnienia to niezastąpione źródła poznania nie tylko codzienności w podróży, lecz także mentalności i obyczajowości środowiska⁵. Pytania: w jakich celach i gdzie podróżowali, z jakim bagażem doświadczeń wracali, w odniesieniu do całej grupy pozostają bez odpowiedzi. Generalnie zagadnienie spędzania szeroko rozumianego wolnego czasu przez duchowieństwo jest kwestią prawie zupełnie pominiętą przez historiografię.

Rafał Borkowski (*Obraz polskiego Kościoła i duchowieństwa w świetle publicystyki i literatury Józefa Wybickiego w latach 1773–1793*) przedstawił w swoich rozważaniach poglądy Józefa Wybickiego na rolę duchowieństwa. Przedmiotem analiz stały się *Myśli polityczne o wolności cywilnej*, *Listy patriotyczne do Jaśnie Wielmożnego eks-kanclerza Zamoyskiego, prawa układającego, pisane*, *Uwagi na kosztą pogrzebowe* oraz *Ciemnota, przesąd, uprzedzenie*. Przedstawione w nich postulaty dotyczące duchowieństwa wynikały zarówno z oświeceniowej krytyki, jak i sytuacji politycznej Rzeczypospolitej. Dotyczyły one głównie ograniczenia dóbr majątkowych i finansowych, większego zaangażowania w działalność społeczną i charytatywną, a także zwiększenia wpływu państwa na sytuację i położenie całego duchowieństwa.

Weronika Rostworowska (*Oratio funebris – ku chwale zmarłego czy ku chwale Ojczyzny?*) zajęła się zagadnieniem oracji funeralnych wygłaszanych w Krakowie

⁵ I. Charszewski, *1000 mil w przelocie przez Europę. Zdjęcia migawkowe*, oprac., wstęp i przyp. K. Lewalski, Gdańsk 2011, s. 273; K. Lewalski, *Szatan [...] nawet przez brzydką niewiaścę potrafi usidlić kapłana. O kobietach z perspektywy pasterzy dusz (XIX/XX w.). Zarys problematyki*, [artykuł w druku]. Por. też D. Główna, *Warunki podróży po Europie Zachodniej w drugiej połowie XVIII w. w relacjach trzech polskich duchownych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2002, nr 1, s. 61-71.

w I poł. XIX w. Podkreśliła, że występowały różne odmiany oracji wygłaszanych przy trumnie zmarłego – mowy, kazania pogrzebowe. Przedstawiła ich charakterystyczne elementy – każdą orację zaczynało od pochwały zmarłego, następnie wyrażano smutek i żal po jego śmierci, a ostatecznie następowało pocieszenie skierowane ku żyjącym, rodzinie, przyjaciółom i tym, którzy znali zmarłego. Jednak najważniejszym elementem oracji, na który została zwrócona uwaga, było ich znaczenie ze względu na treść. Nie ograniczała się ona tylko do osoby zmarłego, ale służyła także manifestacji narodowej i patriotycznej. Przywoływanie chwalebnej przeszłości, bohaterskich postaw, wartości kształtujących tożsamość narodową polską stały się ważnymi elementami wygłaszanych oracji funeralnych. Ich autorami byli Józef Wincenty Łańcucki, archiprezbiter parafii Mariackiej w Krakowie, biskup krakowski Jan Paweł Woronicz, biskup Joppy Ludwik Łętowski oraz Franciszek Ksawery Stachowski, kanonik katedralny.

Sławomir Kościelak (*Przedmioty codziennego użytku w inwentarzach mienia poklasztornego w Gdańsku w początku XIX w.*) przedmiotem analizy uczynił dwa inwentarze mienia poklasztornego w Gdańsku. W ich ramach znalazły się spisy sprzętów codziennego użytku, które w wyniku decyzji o likwidacji placówek zakonnych zmieniły użytkowników. Owa zmiana z mienia klasztornego na poklasztorne wpisuje się w symbolikę tytułowej drogi. Porównanie opisanych w inwentarzach przedmiotów kuchennych z zasobnością wyposażenia kuchni mieszczan gdańskich z przełomu XVIII i XIX w. pokazuje, że zakonnicy żyli jak przeciętni mieszkańcy. Stwierdzenie to, jak przystało na wytrawnego badacza, opatrzone zostało zastrzeżeniem o ograniczonej reprezentatywności próby źródłowej, a zatem o potrzebie dalszych badań.

O pozaduszpasterskiej aktywności ks. Józefa Ćwiklińskiego, dziekana dekanatu kieleckiego oraz proboszcza parafii w Chęcinach, pisze Barbara Gawęcka (*Ksiądz Józef Ćwikliński – moderator prac restauracyjnych i budowlanych kościołów kieleckich w II poł. XIX w.*).

Każdy z autorów zbioru zdaje sobie sprawę, że podjęty przez niego problem bądź zagadnienie to zaledwie zarys problematyki badawczej czy rodzaj uwag wstępnych do kwestii wymagających dalszych żmudnych kwerend i badań.

Gdańsk, 20 czerwca 2014 r.

Krzysztof Lewalski, Anna Łysiak-Łątkowska

